

Пилип СЕЛІГЕЙ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: Selihey@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

РІДКІСНІ ТА УНІКАЛЬНІ ЯВИЩА В МОВАХ СВІТУ: ЧОМУ ВОНИ ЦІКАВІ НЕ ТІЛЬКИ ТИПОЛОГАМ? 1

Стаття оглядово простежує рідкісні та унікальні явища в мовах світу як важливі, але недостатньо вивчений аспект лінгвістичної типології. Традиційно лінгвістика тяжіє до виявлення спільного в мовах, проте сучасні дослідження дедалі частіше звертають увагу на специфічне та виняткове. У статті наведено приклади унікалій на різних мовних рівнях: фонетичному (екзотичні фонемі, гранична кількість голосних і приголосних, незвичайні просодичні явища), морфологічному (унікальні відмінки, найбільша кількість відмінків, рідкісні графеми та класифікатори), синтаксичному (нетиповий порядок слів), лексичному (самобутня лексика, особливе співвідношення питомого та запозиченого), графіки (унікальні графеми, абетки, системи письма), правопису (нестандартний ужиток великих літер і розділових знаків, ступінь відповідності між вимовою та написанням).

Розглянуто й інші рідкісні явища: нетипове діалектне членування мови, розрив між народними говорами та літературним стандартом, наявність у мови кількох стандартів, ступінь давності писемної мови та збереженості архаїчних рис, особливе становище мов у генеалогічній класифікації тощо. Показано, що самобутність мови може виявлятися не лише в окремих унікальних рисах, а й у неповторному сплаві типологічних рис, які самі по собі не є унікальними.

Специфічні риси не просто творять самобутній образ мови, а й слугують підставою її окремішності й у кінцевому підсумку формують мовно-національне розмаїття Землі. Саме тому такі риси потрібно вивчати, виходячи із завдань не лише лінгвістичної типології, а й соціолінгвістики, еколінгвістики, етнолінгвістики, лінгводидактики. Подальше дослідження унікалій — запорука більш повного й об'єктивного осмислення мовної картини людства.

Ключові слова: унікальні риси мов, рідкісні риси мов, мовна самобутність, мови світу, лінгвістична типологія.

Будь-яка мова складається з властивостей — усього того, чим вона схожа з іншими мовами, та всього того, чим відрізняється від інших мов. Ці властивості зводяться загалом до трьох різновидів: 1) універсальні риси, притаманні всім чи майже всім мовам світу (універсалії); 2) спільні (типологічні)

Цитування: Селігей П. Рідкісні та унікальні явища в мовах світу: чому вони цікаві не тільки типологам? 1. Мовознавство. 2025. № 3. С. 22–49. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-342-2025-3-002>

Citation: Selihey P. (2025). Ridkisni ta unikalni yavyshcha v movakh svitu: chomu vony tsikavi ne tilky typoloham? 1. [Rare and unique phenomena in languages of the world: why do they concern more than just typologists? 1]. Movoznavstvo, (3), 22–49. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-342-2025-3-002>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

риси, притаманні певному колу мов, які на цій підставі утворюють мовний тип, сім'ю, групу, союз (фреквенталії); 3) унікальні риси, притаманні лише одній мові чи кільком мовам (унікалії). Універсалії та унікалії — два полюси на шкалі подібностей і відмінностей мов. Виявити спільне та специфічне в мовах неможливо інакше, ніж послідовно порівнюючи їх на різних структурних рівнях. Це, власне, і є головним завданням зіставних досліджень [Кочерган : 11, 14, 41, 53, 55].

Залежно від співвідношення спільних та відмінних рис мови або зближуються між собою, або віддаляються одна від одної. Якщо взяти, наприклад, українську мову, то спільні риси єднають її з іншими мовами (слов'янськими, індоєвропейськими), а відмінні, навпаки, вирізняють її на тлі цих мов, засвідчують її самобутній характер, роблять її виразно окремешньою або, якщо сказати по-філософськи, тотожною самій собі.

Відомості про специфіку етномов часто наводяться в довідково-енциклопедичних статтях про ці мови. Так, Г. П. Півторак у статті «Українська мова» [Півторак 2019] перелічує головні риси, що відрізняють українську мову від інших слов'янських (передусім східнослов'янських) мов на рівнях фонетики, морфології, синтаксису, лексики, графіки. Стисло, але змістовно висвітлює особливості історичного шляху та діалектного членування української мови. Докладніше про специфічні риси української мови, час їх імовірного постання та остаточного закріплення в мовній системі йдеться в монографічних дослідженнях ученого [Півторак 1993 : 101–132; Півторак 2004 : 36–41].

Продовження цей напрям пошуків дістав у останніх новаторських публікаціях К. М. Тищенка. За його підрахунками, на фонетичному та граматичному рівнях українська мова налічує 48 характерних рис, спільних з іншими слов'янськими мовами (з більшістю або з кількома), та 34 унікальні риси, що не мають прямих аналогів у інших слов'янських мовах [Тищенко : 25–36].

Прикметно, що питання про специфічні й унікальні риси української, як і багатьох інших мов світу, систематично й на серйозному науковому рівні почало розроблятися порівняно недавно, фактично лише в останній період. Чому так сталося? Річ у тім, що історичне й типологічне мовознавство, хоч і не відкидають унікального в мовах як предмета досліджень, головну увагу традиційно зосереджували саме на спільних рисах. Власне, порівняльно-історичний метод виник і зміцнів, виявляючи подібності між мовами. У межах типологічного мовознавства успішно розвивається лінгвістика універсалій, яка скрупульозно інвентаризує спільні для всіх мов явища. Видатний американський компаративіст Дж. Грінберг, який стояв біля колиски цього напрямку, твердив: «Кожна мова справді унікальна, але робити кінцевою метою просто ретельний опис кожної унікальної структури й не намагатися водночас знайти спільної основи, наявної в усіх мовах, означає позбавляти лінгвістику можливості узагальнення, яке, напевно, є метою будь-якої наукової діяльності» [Greenberg : 76].

Дещо інакше проблему співвідношення типового та унікального в мовах витлумачує один з провідних сучасних типологів М. Гаспельмат. Типологічний підхід, пише він, цінний тим, що допомагає нам ставити запитання та виявляти в кожній конкретній мові такі аспекти, які інакше могли б лишитися непоміченими. Тому типологічні інструменти варто розглядати не як обмежувальні рамки, що накладаються на опис мови, а скоріше як евристичні засоби. Утім, водночас важливо пам'ятати: кожна конкретна мова має

унікальну будову, і вона не завжди підпадає під універсальні категорії, не завжди вкладається в типологічні моделі. Через це М. Гаспельмат не радить безоглядно захоплюватися універсальними моделями (що властиве, наприклад, генеративній граматиці), адже в такому разі з опису неминуче випадають специфічні риси окремих мов [Haspelmath].

Зі сказаним, звісно, важко не погодитися. Як і кожна наука, лінгвістика абстрагується від усього одиничного та випадкового й націлюється передусім на пошуки типового та закономірного. І все ж стригти всі мови під одну типологічну гребінку — означає згладжувати, затушовувати, нівелювати справжню картину мовного розмаїття. Зрештою, «типологічний» підхід до мови не є єдино можливим. Якщо ми прагнемо збагнути природу кожної конкретної мови, відчуті її неповторний образ, перейнятися її «духом», нам потрібно звертати увагу також і на те, чим вона відрізняється від інших мов, що в ній є такого, чого немає в споріднених чи сусідніх мовах, що в ній виражається або сполучається в інакший, незвичний спосіб, які самобутні ознаки вона спромоглася розвинути за час свого самостійного існування. Кожна мова цікава й цінна насамперед своїми рідкісними, специфічними, нестандартними рисами. Саме вони характеризують мову як окремішній утвір, даючи змогу пізнати її глибше. Без знання всіх таких рис наші уявлення про мову ніколи не будуть ні повними, ні адекватними. Саме за такого підходу ми зможемо в підсумку досягти бажаної мети: побачити в мовах універсальні, родові риси й водночас виявити, у чому полягає унікальність кожної із семи тисяч мов, наявних нині на Землі.

З цього погляду оригінальне в мовах заслуговує на не меншу увагу, ніж типологічне. Не випадково для професійних лінгвістів (а часом і простих мовців) своєрідні риси певної мови часто стають її «візитною карткою» або, кажучи по-сучасному, «брендом». На жаль, вагомими успіхами в досліджуванні цих рис наша наука похвалитися поки що не може¹. У фаховій літературі самобутні риси мов згадують хіба що принагідно. Спеціальних, а тим паче системних досліджень на цю тему обмаль [див., напр.: Harris; Pereltsvaig; Rarities in phonetics...; Rethinking Universals...]. Натомість не бракує верхоглядно-аматорських виступів, де унікальними рисами мов оголошуються ті, які насправді не є такими (для української це, наприклад, кличний відмінок, двоїна, давноминулий час, тюркізми чи полонізми, подані як власне українська лексика, факт політично мотивованих змін у правописі тощо). Звичайно, такі виступи не тільки спотворюють істину, не тільки дезінформують громадську думку, а й породжують усе нові й нові мовні міфи.

У пропонованій статті спробуємо оглядово простежити, якими бувають рідкісні й унікальні мовні риси, на яких структурних рівнях вони трапляються, чи є підстави говорити про унікальне в мові на етапах її зародження, історичного розвитку та сучасного стану. І головне — чому рідкісні та унікальні явища в мовах світу повинні стати предметом зацікавлень фахівців не лише з типології, а й соціолінгвістики, еколінгвістики, етнолінгвістики, лінгводидактики.

¹ Відомо, наприклад, спроба представників Празької лінгвістичної школи виокремити в межах зіставних досліджень спеціальний напрям — характерологію (від д.-грец. *χαρακτήρ* «індивідуальна особливість»), мета якої — шляхом порівняння національних мов фіксувати їхні унікальні риси й на цій підставі виявляти своєрідність мов, унаочнювати їх розмаїття [Матезиус]. Та попри безперечну перспективність характерологія на загальне визнання й поширення так і не здобулася.

Матеріали для статті автор приробивав не один рік. Це стало можливим завдяки тому, що натепер склад, будова, історія та суспільне становище багатьох (хоч, звісно, ще далеко не всіх) мов світу дістали досить повні та всебічні описи. Ці останні фактично сформували базу даних, яка забезпечує широку зіставність найрізноманітніших мов для будь-яких порівняльно-типологічних студій і завдяки цьому відкриває шлях до відтворення цілісної, панорамної мовної картини людства. Важливо й те, що завдяки оцифруванню відповідні джерела, зокрема довідково-енциклопедичні, удоступнилися безвідносно до того, де й коли їх видано. Саме за такими джерелами автор добирав, перевіряв і уточнював наведені в цій публікації факти [Бабаев; Герм. яз.; Дравид. яз.; Кавказ. яз.; Лингвистический...; Монгол. яз.; Палеоазиат. яз.; Плуңгян; Роман. яз.; Славян. яз.; Старостин; Тюрк. яз.; Урал. яз.; Языки РФ...; Atlas des langues...; Campbell, King; Concise Encyclopedia...; Encyclopedia of Linguistics; Encyclopedia of the Languages...; Ladefoged, Maddieson 1996; Maddieson 1984; Nichols; Ruhlen; The Languages and Linguistics...; The World Atlas...; The World's Major...].

Якщо говорити про звуковий рівень, то найперше слід відзначити мови з унікальними фонемами. Так, чеська прикметна своїм альвеолярним фрикативним вібрантом [ɽ], німецька — глухою губно-зубною африкатою [pf], абазинська — проривним палаталізованим увулярним [qʰ]. Лише в кількох мовах на Кавказі (арчинська) та в Новій Гвінеї (мелпа, вагі, нії) зафіксовано такий екзотичний звук, як глухий веллярний латеральний спірант [ɮ̥]. Тільки в корінних індіанських мовах де-хитан (Аляска, США), чіпеваян і халкомелем (Канада) наявна зубна абруптивна африката [tθʰ]. У цьому контексті напрошується згадка про мови койсанської сім'ї (Південно-Західна Африка), яким притаманні специфічні «клацальні» звуки (клікси) — двофокусні вибухові проривні, що мають фонемний статус². Проте оскільки ці звуки властиві не якійсь одній койсанській мові, а всій сім'ї, то їх радше слід уважати за явище типологічне, а не унікальне.

Звукова своєрідність мов може полягати також у загальній кількості фонем, в особливому співвідношенні голосних та приголосних. Мовою зі справді унікальною фонемною диспропорцією донедавна вважалась убихська (абхазо-адизька сім'я; Північний Кавказ, з 1860-х рр. — Анатолія, Туреччина). У ній найменша кількість голосних (2) була компенсована найбільшою кількістю приголосних (84). У 1992 р., коли помер останній її носій, убихська мова також перейшла в розряд остаточно вимерлих.

З нині живих мов двочленний вокалізм властивий лише абхазській та абазинській мовам (абхазо-адизька сім'я), а також мові аранта (пама-ньонгська сім'я; Австралія)³. В Азії чи не найбагатшим вокалізмом відзначаються мови

² Клікси відрізняються від інших мовних звуків тим, що вимовляються шляхом не видихання, а вдихання, точніше, втягування, всмоктування повітря (як при поцілунку). Напевно, краще називати їх не *клацальні*, як це узвичаєно в нашій лінгвістичній літературі, а *цмокальні* (пор. *клацати* «утворювати звук зіткненням поверхонь твердих предметів» і *цмокати* «видавати характерні звуки язиком, губами»).

³ Дві голосні — це, очевидно, найменша можлива кількість. Щоправда, тут доречно згадати гіпотезу моновокалізму Ф. де Соссюра (1878), за якою в індоевропейській прамові первісно існував лише один голосний — *[ǝ]. Під впливом сусідніх приголосних і акцентних змін цей звук міг варіюватися, що згодом привело до появи в індоевропейській коротких і довгих голосних. Гіпотеза ця надійних доказів не отримала, проте стала основою для теорії про ларингальні приголосні, що впливали на якість голосних.

мон-кхемерської групи (австроазійська сім'я): кхемерська налічує 31 голосну (15 монофтонгів і 16 дифтонгів), седангська — 35 голосних (24 монофтонги й 11 дифтонгів). У Європі немає рівних данській мові: 27 голосних фонем (12 довгих, 13 коротких, 2 голосні, що трапляються лише в ненаголошених складах). Це 61,36 % усього фонемного складу (приголосних у данській лише 17).

Найбідніший консонантизм характерний для мови ротокас (група папуаських мов; Папуа Нова Гвінея). Мова налічує лише 6 приголосних: три глухих [p], [t], [k] і три дзвінких [b], [d], [g] (останні, щоправда, з багатою алофонією). При цьому мова не має таких, здавалося б, обов'язкових фонем, як [f], [l], [s], а також носових. Величезне розмаїття приголосних — у койсанських мовах. Зокрема, мова кхонг (Ботсвана, Намібія) налічує до 160 приголосних, з яких близько половини становлять клікси⁴. У цій же мові, природно, й найбільша загальна кількість фонем. «Фонологічний мінімум» (11 фонем) зафіксовано в мові піраха (ізолят; Бразилія) — 3 голосні й 8 приголосних, та в щойно згаданій мові ротокас — 5 голосних і 6 приголосних.

Контрастні співвідношення між голосними та приголосними можуть спостерігатися не лише в складі фонем, а й у потоці мовлення, що є предметом досліджень фоностатистики. Так, за даними «Світового атласу мовних структур» [The World Atlas...], серед мов з вокалічною домінантою досить високий вокалічний коефіцієнт (75 %) має гавайська мова (австронезійська сім'я), яка взагалі не знає збігів приголосних. Серед мов з консонантною домінантою чи не найвищий консонантний коефіцієнт в абхазької мові (80–85 %). Грузинська мова прикметна своїми незвично довгими консонантними кластерами: у лексиці не рідкість скупчення з 4–6 приголосних (*mk'vleli* «убивця», *mtsvrtneli* «інструктор»), у потоці мовлення кластер може сягати восьми одиниць (*gvprtskvni* «ти очищуєш нас»). Натомість італійська мова славиться рівномірним розподілом голосних і приголосних: у мовленні між ними зберігається майже абсолютна рівновага. В українському мовленні завдяки домінуванню відкритого складу голосні та приголосні також кількісно врівноважуються, наближаючись до пропорції 1:1 [Бас-Кононенко : 104]⁵.

Наявність рекордної кількості фонем певного способу творення — ще один вияв звукової самобутності. Так, серед індоєвропейських мов польська вирізняється 8-ма шиплячими приголосними, протиставленими у два ряди за твердістю — м'якістю [š], [č], [ž], [ž] — [ś], [ć], [ź], [ź]. Вони не просто частотні в мовленні, а й утворюють шиплячі кластери [šč], [ść], [źź], що теж є доволі рідкісним явищем. Також польська разом з кашубською — єдині слов'янські мови, які частково зберегли з праслов'янської доби носові голосні ([a], [ɛ]). Світову першість із назалізації тримає, очевидно, африканська мова баманá (сім'я мов манде; Республіка Малі). У мові 7 голосних, кожен з яких має носовий відповідник з фонематичним статусом: [i], [ē], [ɛ̃], [ā], [ū], [ō], [č̃]. Якщо у слові є носовий голосний, то сусідні голосні також можуть назалізуватися. Так само впливають на вимову сусідніх голосних носові сонанти [m], [n], [ɲ], [ŋ], завдяки чому носова гармонія поширюється на все слово. У результаті мовлення бамана набуває суцільного назального

⁴ Інвентар приголосних фонем у мові кхонг остаточно не визначено, оскільки підрахунок залежить від методики визначення фонем. Але в будь-якому разі їх кількість більша, ніж в інших мовах, зокрема й належних до койсанської сім'ї.

⁵ Хоч, за іншими даними, народнопоетичне мовлення, де цілковито переважає питома лексика, складається з голосних лише на 46 %, а в текстах із запозиченнями показник вокалічності ще нижчий — 42 % [Тоцька : 5].

відтінку. Натомість вимерлі наприкінці ХХ ст. в США індіанські мови кілеут (чімакумська сім'я) та мака (вакаська сім'я) дивують типологів як унікальні мови з цілковитою відсутністю і носових приголосних, і назалізованих голосних. Мова тода (дравідійська сім'я; Південно-Східна Індія) — єдина відома мова, що має дві особливі риси: ряд з трьох протиставних дрижачих: апікальна [ɾ] — альвеолярна [ɹ] — ретрофлексна [ʈ] і ряд з чотирьох протиставних бокових: глуха альвеолярна [ɸ] — дзвінка альвеолярна [β] — глуха ретрофлексна [ɸ̠] — дзвінка ретрофлексна [β̠].

Просодичні засоби також можуть вирізнятися специфічними рисами. Скажімо, якщо в мовах Європи найбільша кількість різновидів музичного наголошування становить 4 типи (сербська, хорватська, литовська), то в мовах Азії цей показник може сягати 6-ти (в'єтнамська) і навіть 7–9-ти (кантонське та мінське наріччя китайської мови⁶) тонів.

Просодична особливість данської мови — поштовх (stød). Він полягає в тому, що під час вимови певного звуку голосові зв'язки різко стуляються, перериваючи на мить струмись повітря. Історично поштовх розвинувся з музичного наголосу й нині трапляється після довгих голосних, дифтонгів і деяких приголосних. У сучасній мові він служить для розрізнення значень слів (*tænker* [teŋgær] «мислитель» — *tænker* [teŋ'gær] «думає»). В інших мовах світу точних аналогів данському поштовху немає, хоч в окремих германських мовах схожу фонетичну роль можуть виконувати гортанні звуки (англійська, німецька) або тональні контрасти (шведська, норвезька).

В естонській мові складам з голосними та деякими приголосними можуть бути властиві три ступені довготи: короткий (*tule* «приходь»), довгий (*tuule* «вітру»), наддовгий (*tuuled* «вітри»). Як видно з прикладів, ця опозиція має фонологічне значення. Триступенева довгота складів зафіксована також у північносаамській мові, а іншим фіно-угорським мовам не притаманна. Немає її і в інших мовах світу.

Підсумовуючи, варто додати, що звукова своєрідність мови може полягати не лише в кількості, якості та характері фонем, що складають її фонологічну систему, а й у частотності та особливій сполучуваності цих фонем, у їх типових ланцюжках у межах складу чи слова. На морфологічному рівні унікальність мов виявляється в масштабах граматично зумовлених чергувань звуків. 3-поміж мов Європи тут немає рівних кельтським мовам, відомим надскладною системою чергувань початкових приголосних (мутацій). На тлі мов світу такий феномен також є рідкісним.

Не менш розмаїті вияви унікального та специфічного спостерігаємо на рівні морфології. Мови широко різняться інвентарями граматичних засобів, їх неоднаковою вживаністю, розподілом словникового складу за словозмінними класами (рід, імена *Pluralia tantum*, *Singularia tantum*), способами творення словоформ, зокрема виявами суплетивізму тощо.

В окремих синтетичних мовах зафіксовано відмінки, притаманні лише одній або кільком близькоспорідненим мовам. Так, угорська мова має доволі

⁶ Хоч усі китайські наріччя мають спільне лексичне та, меншою мірою, граматичне підґрунтя, фонетично вони різко відмінні (навіть більше за мови слов'янської чи романської груп). Не відповідають вони й критерію взаємозрозумілості. Це дає підстави зарубіжним синологам уважати їх або за субмови однієї макромови, або взагалі за окремішні мови. Уявлення про єдину китайську мову, на думку вчених, радше політично-символічне, ніж науково обґрунтоване [докл. див.: Селігей : 262–269].

розвинену систему відмінків (25), серед яких унікальними є верхньовіддільний відмінок (делятив), що вказує на предмет, з поверхні якого відбувається дія (*asztalról* «зі столу», *polcraól* «з полиці»), адвербіальний часовий відмінок (темпораліс), який передає час виконання дії (*hétfőkor* «у понеділок», *karácsonykor* «на Різдво») та адвербіальний відмінок образу дії (формаліс), що відповідає на запитання «яким чином? у якості чого?» (*tanárként* «у ролі вчителя», *segítségképpen* «як допомога», *bevezetésekképpen* «у якості вступу»).

Близько десяти мов австралійської сім'ї (аранта, тяпукай, вальбірї тощо) мають унікальний аверсивний відмінок: його прибирають назви істот (змія, собака) або природних явищ (буря, дощ), яких суб'єкт дії уникає, цурається, боїться. Ще в кількох австралійських мовах (напр., вагіманській, вальпірі) зафіксовано семблативний відмінок, що передає істоту або річ, на яку схожий об'єкт висловлювання.

Чи не найбільш розгалужена система відмінків у нахсько-дагестанських мовах (Дагестан, РФ): багвалинській, бежтинській, цезькій, лезгинській, агульській, рутульській та інших. Деякі з відмінків, хоч і не є специфічними для якоїсь однієї мови цієї сім'ї, проте виражають семантику настільки рідкісну, що її годі шукати у відмінках мов інших сімей. Наприклад: апудесив — «перебування поряд», постесив — «перебування позаду», субесив — «перебування під чим-небудь», субститутив — «замість чого-небудь».

Найбагатша словозмінна парадигма іменника — близько 48 відмінків — у табасаранській мові. До неї входить 4 основні відмінки (називний, ергативний, родовий, давальний) та понад 40 місцево-просторових (7 серій по 6 одиниць у кожній). Останні здатні передавати найрізноманітніше просторове розташування предмета щодо іншого предмета (усередині, біля, попереду, позаду, під, над, на поверхні, на боковій поверхні, між, посередині, серед) та напрямок руху предмета щодо іншого предмета (звідки, звідси, куди, сюди, паралельно тощо).

Мінімально можлива кількість відмінків (2) не є унікальною. По-перше, вона зафіксована не в одній мові, а в низці мов (болгарська, македонська, англійська, скандинавські, деякі іранські та індоарійські мови). По-друге, цілком очевидно: двовідмінковість — не що інше, як проміжний етап на шляху до повного зникнення категорії відмінка, тобто вияв поступового переходу мови від синтетичного типу до аналітичного (цей еволюційний процес уже багато століть триває в індоєвропейських мовах).

Так само не можна вважати за унікальну граему двоїни. Хоч у більшості сучасних мов, зокрема й індоєвропейських, двоїна остаточно занепа-ла, усе ж подекуди вона досі зберігається як жива: повністю (словенська, лужицькі, саамська, класична арабська, австралійські аборигенні мови) або частково — в окремих розрядах слів (литовська, ісландська, естонська, абхазька, аварська, іврит, гавайська, маорійська), у народних говорах (українська, хорватська, фризська), у словозмінних флексіях (східнослов'янські мови). Оскільки двоїна схильна до зникнення, слід припустити, що справді унікальною вона стане в тій мові, яка зберігатиме цю граему найдовше й у найповнішому вигляді.

Значно більше підстав претендувати на раритетність має троїна — гра-мема на позначення трьох осіб чи предметів. Індоєвропейська прамова троїни не знала (або втратила її на ранніх етапах), тож у сучасних індоєвропейських мовах, як і мовах більшості інших сімей, така форма числа відсутня. Натомість трапляється вона в деяких папуаських, австралійських абориген-

них та особливо австронезійських мовах. При цьому охоплює не всі змінні частини мови, а переважно займенник.

Варто згадати й таку, ще більш рідкісну, форму категорії числа, як паукальну (від лат. *paucus* «кілька; деякі») зі значенням невеликої кількості осіб або предметів. Трапляється вона в поодиноких мовах кількох сімей: аварській (нахсько-дагестанська сім'я), байсо (афроазійська), ліхирській, манамській (австронезійська), вальбірі (австралійська) та деяких інших. Майже в усіх мовах з паукальним числом є також форми двоїни та (рідше) троїни. Явище паукальності формально нагадує вжиток в українській мові при числівниках *два, три, чотири* іменників у називному множини (а не в родовому, який приймають іменники при числівниках, починаючи з *п'яти*).

Напрочуд багата проявами унікального лексико-граматична категорія іменних класів. У її межах, нагадаємо, імена розподіляються відповідно до семантичних ознак і з певним формальним показником для кожного класу (наприклад, префіксом). Категорія виконує класифікаційну та/або словозмінну функції й здебільшого аналогічна категорії роду в індоєвропейських мовах. Найбільше поширена в мовах Тропічної Африки, меншою мірою — у мовах Південно-Східної Азії, Австралії, Океанії, Північної та Південної Америки. Звісно, групування лексики за іменними класами не те що не витримує правил логічного поділу, а й далеке від бодай якоїсь послідовності. Утім, воно відображає реалії, важливі для повсякденної господарської та духовної діяльності носіїв мови: люди, тварини, рослини, рідини, їжа, зброя, човни, будівлі, боги, духи, тотеми, довгасті та круглясті предмети тощо. Інакше кажучи, в традиційних суспільствах ці реалії виявляються настільки істотними, що їхні назви виділяють в окремі класи й закріплюють на рівні морфології [Бабаєв; Основы африканского...; Aikhenvald].

З африканських мов наведемо приклади рідкісних іменних класів у мовах групи банту (бенуе-конголезька сім'я). Суахілі має клас іменників із загальним значенням «речі з розширеним контуром»: довгасті (*udevu* «волосина з бороди»), широкі (*ukuta* «стіна»), чітко не окреслені (*uji* «каша»). Мова луганда (ганда) виділяє окремий клас для іменників зі значенням малої кількості (*tunnuu* «дрібка солі», *tuzigo* «шматочок масла», *tuzzi* «крапля води»). У мові шона існує особливий підклас іменників для позначення шанованих людей та осіб з високим статусом (*mukuru* «старійшина», *mufundisi* «священник, учитель»).

В австралійській аборигенній мові дирбал (дюрубал) лише чотири іменні класи, але розподіл досить-таки оригінальний: 1) чоловіки; 2) жінки, вогонь, інші небезпечні речі; 3) дерева та плоди; 4) усе інше. Другий клас прославив на весь світ Дж. Лакофф, який дав відповідну назву своїй відомій книжці про роль метафори в процесах пізнання [Lakoff]. З інших австралійських мов варто згадати янува, де виділяється спеціальний клас іменників, що їх уживають у присутності тих родичів, яких за традицією слід формально уникати (зять і теща, невістка й свекруха, дівер і братова тощо).

У Південній Америці одну з найбільш складних і розгалужених класифікаційних систем має мова туюка (східна група туканської сім'ї; Колумбія, Бразилія). У мові 3 класифікатори для назв істот і близько 90 класифікаторів для назв неістот. Останні об'єднуються в 10 загальних семантичних категорій: форма, збірність, набутий стан, анатомія, рослини, місцерозташування, умістилища, рукотворні предмети, консистенція, час. Наприклад, катего-

рія «набутий стан» містить такі класифікатори: звите, сполучене, щербате, зібгане, зморщене, згорнуте, скручене, зголене, пошкоджене тощо [Barnes].

Крім іменників, функцію класифікаторів можуть виконувати й інші частини мови. В індіанській мові навахо (сім'я на-дене; США) форма дієслова залежить від властивостей предмета, на який поширюється дія. Дієслівна основа завжди сполучається з формантом-класифікатором, що певним чином характеризує предмет: твердий круглястий (камінь, пляшка), умістище (мішок, наплічник), чітко не окреслена речовина (туман, хмара), тонкий твердий предмет (пила, сковорода), тонкий гнучкий предмет (змія, мотузка), плаский гнучкий предмет (килим, плащ), м'яка речовина (бруд, морозиво), збірність (монети, тварини), відкрита ємність (ложка, склянка), істота (людина, комаха). Через це в мові навахо немає, наприклад, «чистого» дієслова *класти* — воно вживане лише з класифікатором, який повідомляє, що саме кладеться.

У нівхській мові (ізолят у групі палеосибірських мов; РФ) класифікаторами виступають числівники: вони вказують не лише на кількість, а й на різновид предметів. Морфологічна форма числівників залежить від того, що саме піддається лічбі: люди, тварини, пересувні засоби (سانی, човни), снасті, неводи, жердини, пруття, дошки, сім'ї, парні предмети, видовжені предмети, тонкі пласкі предмети, дрібні круглясті предмети тощо. Інакше кажучи, коли нівхи рахують в'язки собачого корму, то використовують одні числівники, а коли вимірюють пальцями грубизну шматка сала, то другі. Загалом у мові виділяється 26 розрядів кількісних числівників, і ця морфологічна екзотика дивує навіть досвідчених типологів (хоч у мовах Далекого Сходу класи лічильних слів загалом не є рідкістю). Очевидно, що нівхський числівник з якоїсь причини застиг у своїй еволюції на етапі «конкретної кількості» й не набув достатньо високого рівня узагальнення, щоб позначати кількість предметів безвідносно до їхньої природи (як це притаманно більшості сучасних мов). Перед нами — яскравий приклад морфологічної спеціалізації на шкоду логічній абстракції.

Якщо говорити про найбільшу кількість іменних класів, то пальму першості, напевно, слід віддати мові барасана-едурія (східна група туканської сім'ї). Мова налічує 137 іменних класифікаторів, що їх умовно об'єднують в 11 семантичних категорій: форма (58), збірність (13), ряди ліній і точок (16), рослини (10), частини цілого (7), географічні об'єкти (15), спосіб дії (7), часопросторові поняття (4), асоціативні зв'язки (3), речовинність (3), решта (1) [Jones, Jones : 50]. Настільки розгалужена й оригінальна система класів, звичайно, не може не вражати увагу.

Варто, однак, застерегти, що на сьогодні оцінити унікальність тієї чи іншої системи іменних класів можна лише відносно. Адже переважна більшість мов, де трапляються такі системи, або описані лінгвістами ще недостатньо (неповно, неглибоко), або взагалі ще не описані. Те, що нам сьогодні здається унікальним, завтра може виявитися типологічним, а справді унікальне ще чекає на своїх відкривачів. З появою більш докладних і ретельних описів іменних класів у мовах Африки, Азії, Америки картина, безперечно, буде змінюватися.

Дієслово — досить складна й багатокатегорійна частина мови. У її межах можливі найрізноманітніші вияви унікального. Розглянемо їх на прикладі форм майбутнього часу.

Як впливає з історії багатьох мов, дієслівна категорія часу починає складатися з протиставлення форм теперішнього та минулого. Форми ж майбутнього часу здебільшого виникають на пізніших етапах, і то зі значним хронологічним відставанням. Саме така черговість зумовлена особливостями пізнання (для людини пригадувати минуле завжди було важливішим, ніж передбачати майбутнє) і є, очевидно, мовною універсалією.

Деякі мови конкретизували шкалу майбутнього настільки, що в його межах морфологічно розрізняються майбутнє ближче та майбутнє далі, майбутнє в майбутньому та майбутнє в минулому. Пор., наприклад, систему часових форм французького дієслова: майбутній простий (Futur simple), майбутній найближчий (Futur immédiat), майбутній перед іншим майбутнім (Futur antérieur), майбутній у минулому (Futur dans le passé), найближчий майбутній у минулому (Futur immédiat dans le passé), найближчий майбутній перед минулим (Futur antérieur dans le passé). Така деталізованість часової шкали надає мовцеві на вибір цілу низку готових форм, а тому, безперечно, полегшує вираження уявлень про прийдешнє.

На цьому тлі морфологічна невираженість майбутнього часу (за наявності граєм теперішнього та минулого) сприймається як рідкісна, нетипова риса. Вона притаманна таким, наприклад, розвиненим фіно-угорським мовам, як фінська, естонська, угорська. Це, звісно, не означає, що в цих мовах годі передати дію в майбутньому. На неї вказують за допомогою форм теперішнього часу, аналітичних зворотів з допоміжними дієсловами зі значеннями «починати», «збиратися», обставин часу (як-от *завтра, незабаром, наступного року*) тощо. У японській мові дієслово має тільки дві часові форми — минулу та неминулу. В останній теперішнє і майбутнє не розмежовані, а злиті воєдино. Віднесеність дії до майбутнього так само підкреслюється головно лексичними засобами, які додаються до дієслова у формі неминулого часу.

Нестандартно, як на погляд європейців, поводить дієслово в мовах полісинтетичного типу. Такі мови нерідко мають украй обмежений (лише кількадесят) набір основних дієслів з дуже загальними лексичними значеннями. Дія конкретизується за допомогою інших слів (переважно іменників), з якими ці дієслова сполучаються в мовленні. Наприклад, в австралійській аборигенній мові джінгулі (міндійська сім'я) усього-на-всього три дієслова («іти», «мати», «робити»), що комбінуються з численними іменниками: «робити» + «яблуко» → «істи яблуко», «робити» + «їжа» → «істи», «робити» + «сон» → «спати». Ця «мінімалістична» дієслівна система доволі рідкісна, хоч і не унікальна: аналогічні системи зафіксовані й у деяких інших полісинтетичних мовах Австралії, а також у чукотсько-камчатських та північноамериканських аборигенних мовах.

Наявність такого, здавалося б, обов'язкового розряду слів, як прикметник, зовсім не є універсалією. Статичні ознаки можуть виражатися й без прикметників. У нівхській мові (флексивно-аглютинативна) виділення прикметників неможливе, хоч є всі інші традиційні частини мови, зокрема й прислівник. Слова, що передають якісну ознаку (колір, розмір, форма тощо), наділені всіма дієслівними категоріями, а тому зараховуються до класу дієслів. Ці якісні дієслова можуть виступати як предикативно, так і атрибутивно (пор. «бути білим», «бути гарячим», «бути смачним»). У мові навах (аглютинативна полісинтетична) також немає прикметників як окремого класу: ознаку виражають дієслова, що модифікують значення за допомогою від-

повідних одиниць (наприклад, префіксів). Алеутська мова (ескімосько-алеутська сім'я; США, РФ) так само має звичний набір частин мови за винятком прикметника. Але на відміну від нівхської та навахо, статична ознака тут виражається не дієсловами, а переважно іменниками якісної семантики: *та-гадах* 'новина; новий', *кануях* «мідь; мідний», *к'аах* 'гора; високий».

Систему числівників фактично в зародковому стані зберігає амазонська мова мундурукú (сім'я тупі; Бразилія). У цій мові лише кілька початкових числівників і зовсім немає засобів для позначення чисел понад 5. Більшу кількість мовці передають словами «декілька», «багато», «небагато». Загалом носії мундуруку спроможні порівнювати та складати приблизні числа, проте зазнають невдачі в точних арифметичних операціях з числами більше 5 [Pica et al.]. Цей приклад ще раз підтверджує тезу про те, що брак у мові певного слова здебільшого засвідчує відсутність у її носіїв відповідного уявлення (не кажучи вже про наявність чітко сформованого поняття).

В іншій бразильській мові — уже згадуваній піраха — розряду числівників немає взагалі. Натомість уживані слова зі значенням приблизної кількості: «трохи», «мало», «багато», «більше». Це одна з небагатьох на Землі мов, де абсолютно немає числових понять. Ще дві рідкісні лексичні риси піраха — цілковитий брак термінів спорідненості й колоронімів (замість них у вжитку описові звороти: червоний — «як кров»).

У переважній більшості сучасних мов будова складних і складених числівників відбиває десяткову систему числення, що виникла внаслідок лічби на пальцях рук. Тим часом деякі мови (північнокавказькі, палеосибірські, йоруба, мови банту, мови майя) донесли до нас давнішу двадцяткову систему, в основі якої лежить лічба на пальцях рук і ніг.

Як свідчать міжмовні відповідності, праіндоєвропейці від самого початку послідовно спиралися на десяткову систему. Проте в окремих мовах цієї сім'ї (ірландській, шотландській, валлійській, французькій, данській, албанській, осетинській) пізніше розвинулись елементи двадцяткової системи, а, скажімо, бретонська перейшла на неї повністю. Очевидно, це наслідок субстратного впливу доіндоєвропейських мов, адже, наприклад, баскійська (єдина жива така мова) стабільно використовує саме двадцяткову систему.

Хоч якими нетиповими видаються вкраплення двадцяткової системи (пор. франц. *quatre-vingt* «вісімдесят», букв. «чотири по двадцять»), заледве їх можна вважати за справді унікальні. Значно більше підстав претендувати на унікальність мають мови, що спираються на альтернативні системи числення — двійкову, трійкову, четвіркову, п'ятіркову, шісткову, вісімкову, дванадцяткову. Це переважно аборигенні мови Нової Гвінеї, Австралії, Африки, Північної Америки.

Унікальним слід визнати й сполучення десяткової та шістдесяткової систем числення, узвичаєне в шумерській мові (існувала як жива з IV до II тис. до н. е.; ізолят; Південна Месопотамія). Числа від 11 до 59 у ній утворювалися за десятковим принципом, а після 60 будувалися вже за шістдесятковим (60 + 1, 60 + 2 і т. д.). Цифра 600 буквально означала не «шість сотень», а «десять по шістдесят». Залишки цієї системи дотепер збереглися в годинниковому поділі (60 с, 60 хв) та градусах (360°).

Числівники в сучасній гінді цілком базуються на десятковій системі, проте назви від 1 до 100 представлено словами, що внаслідок звукових змін деетимологізувалися й нині сприймаються як різнокореневі, морфемно ніяк не пов'язані між собою. Через цю нерегулярність усім, хто опановує гінді,

кожен числівник доводиться запам'ятовувати як окреме слово. Лише починаючи від 100 числівники будуються на більш-менш регулярній основі («сто + десятки + одиниці»). Варто додати, що ця складна, нетипова для індоєвропейських мов система притаманна не лише гінді, а й деяким іншим індоарійським мовам: бенгальській, маратхі, гуджараті.

Рідкісні та унікальні риси на рівні синтаксису можуть виявлятися в особливій сполучуваності певних слів, інвентарі типів односкладних і складних речень, більшій чи меншій частотності їхнього вжитку в мовленні, способах вираження актуального членування речення, функційно-комунікативній значущості порядку слів, способах відображення в будові речення позамовної дійсності тощо. Зрозуміло, що природа тих чи інших засобів зв'язку між членами речення великою мірою залежить від типологічних ознак мови. Зрозуміло й те, що довести рідкісність чи унікальність певного синтаксичного явища можливо лише на підставі широкомасштабного зіставлення мов, причому не так типологічно віддалених, як типологічно споріднених. Одне слово, синтаксична специфіка національних мов вимагає окремих поглиблених студій.

У нашій статті рідкісні явища у цій сфері покажемо на прикладі типового (тобто нейтрального, стилістично не зумовленого) порядку слів у реченні. Ідеться про взаєморозташування підмета (S), присудка (V) та прямого додатка (O). За цим параметром «Світовий атлас мовних структур» на підставі аналізу 1376 мов розподіляє їх так: SOV (*кіт сало поцупив*) — 564 мови; SVO (*кіт поцупив сало*) — 488 мов⁷; VSO (*поцупив кіт сало*) — 95 мов; VOS (*поцупив сало кіт*) — 25 мов; OVS (*сало поцупив кіт*) — 11 мов; OSV (*сало кіт поцупив*) — 4 мови; з вільним або гнучким порядком — 189 мов [Dycker].

Як бачимо, найчастотніші порядки слів SOV і SVO, а також VSO покривають переважну більшість обстежених мов (83 %). Порядок VOS трапляється вже значно рідше (1,8 %): це головню мови, де синтаксичні відношення передаються не так порядком слів, як відмінками, прийменниками, післяйменниками тощо. Порядок OVS типологічно рідкісний (0,8 %), притаманний мовам Південної Америки: хішкар'яна, амонап, тірійо, асуріні, ураріна, кубео та ін. Порядок OSV є надзвичайно рідкісним, по суті, унікальним (0,3 %). Його зафіксовано в мовах надеб (надахупська сім'я; Бразилія), кхое (койсанська сім'я; Південна Африка), тобаті (австронезійська сім'я; Індонезія), вік-нгатана (пама-ньонгська сім'я; Австралія).

На окрему згадку заслуговують мови, що певними фонетичними або граматичними рисами різко відрізняються від споріднених мов у межах своєї групи або й сім'ї (хоча ці риси не є унікальними на тлі мов з інших груп і сімей).

Так, болгарська й македонська своїм набутим аналітизмом яскраво відмінні від решти слов'янських мов, синтетичних у своїй основі. Лише в цих двох слов'янських мовах іменники не змінюються за відмінками, натомість здатні приєднувати визначені артиклі. Причому ці артиклі долучаються до іменника постпозитивно, а якщо з іменником ужите одне або кілька означень (прикметник, займенник, числівник), то переносяться до першого із цих означень (пор. болг. *къщата на въгъла* «цей будинок на розі» — *красивата къща на въгъла* «цей красивий будинок на розі»).

⁷ Цей порядок типовий для індоєвропейських мов.

Поява постпозитивного артикля зумовлена належністю болгарської та македонської до балканського мовного союзу. Із цієї ж причини артикль перемістився в постпозицію ще в одній балканській мові — румунській. Цим вона осібно на тлі романських мов, у яких іменникам властивий виключно препозитивний артикль. Так само лише в румунській артикль переноситься до означення, якщо воно передує іменнику (з інших романських мов це явище властиве хіба що італійській та каталонській, і то в поодиноких, стилістично зумовлених випадках). Від більшості романських мов румунська відрізняється й тим, що найкраще зберегла систему відмінювання іменних частин мови, успадковану з народної латини (зокрема середній рід, кличний відмінок). Стандартний майбутній час у румунській утворюється описово за допомогою дієслова *a vrea* «хотіти, бажати», тоді як у західнороманських мовах він утворюється переважно флективно. Лише в румунській повністю зберігся супін — в усіх інших мовах групи він занепав, а його роль взяли на себе інфінітиви та аналітичні звороти. Під впливом балканського мовного союзу в румунській різко звузилися синтактичні функції інфінітива, тимчасом як в інших романських мовах інфінітив уживано без особливих обмежень. Нарешті, румунська — єдина з романських мов, що зберігає найбільш вільний і гнучкий (а не жорсткий, як, наприклад, у французькій) порядок слів у реченні. Причину всіх цих своєрідностей убачають у тому, що румунська довгий час розвивалась осібно від інших романських мов, зазнаючи потужного впливу сусідніх балканських мов.

Наведемо ще кілька прикладів мов з яскраво своєрідними рисами в межах своєї групи.

Українська — єдина слов'янська мова, у якій форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду утворюються синтетично (*казатиму, співатимеш*); в інших слов'янських можлива лише аналітична форма з допоміжними дієсловами, похідними від **byti* та **xotěti*⁸.

Кашубська — єдина західнослов'янська мова, що зберігає з праслов'янських часів рухомий наголос.

Англійська — єдина германська мова, що повністю втратила флективність (до XII ст. мова мала 5 відмінків іменників, категорію граматичного роду, системи дієвідмінювання та узгодження).

Африкаанс — єдина германська мова, якій притаманні подвійне заперечення в реченні, відсутність неправильних дієслів і поширеність лише в південній півкулі.

Баскійська — єдина мова ергативного ладу серед номінативних мов Європи (якщо не враховувати периферійні мови Північного Кавказу, які також ергативні).

Узбецька — чи не єдина жива тюркська мова, яка втратила (під перським впливом) гармонію голосних; сингармонізм зберігся лише в окремих її говорах.

Аналогічні відношення можемо простежити й на рівні групи, яка за певною примітною ознакою протиставляється іншим групам, належним до тієї ж сім'ї мов.

⁸ Варто зауважити, що форми на зразок *рабіцьму, рабіцьмем* притаманні й білоруській мові, але переважно в південно-західних говорах, суміжних з ареалом української мови. Нині помітна тенденція до впровадження цих форм у літературний ужиток.

Так, слов'янські мови — єдина група серед індоєвропейських мов, у якій дієслівний вид розвинувся до рівня повноцінної граматичної (а не просто поняттєвої) категорії, охоплюючи собою практично всю систему дієслова.

Живі балтійські мови (литовська, латиська) вважаються нині єдиними, які донесли до нашого часу індоєвропейську сигматичну форму дієслова майбутнього часу із суфіксом *-s-* (лит. *kalbė-s-iu* «скажу», *rašy-s-iu* «напишу», латис. *pirk-s-im* «купимо»).

Сучасні кельтські мови — єдина група індоєвропейських мов, для яких базовим порядком слів є VSO (пор. ірл. *Ceannaíonn Seán bainne* «купує Шон молоко»); хоч у давніх ірландських текстах дієслово могло стояти останнім (SOV), був можливим і порядок, типовий для інших індоєвропейських мов (SVO).

Лексичну індивідуальність кожної мови найвиразніше творять слова, що виникли на ґрунті цієї мови в період її самостійного існування. Мова тим більш унікальна, чим ширше й глибше її носіям удалося закріпити в лексиці власний життєвий досвід, свої світобачення та світовідчуття, плоди своєї матеріальної та духовної культури. Крім того, важливо, щоб мовці, називаючи нові реалії, віддавали перевагу не так запозиченим, як питомим засобам. Щоб словотворення, фігурально кажучи, завжди було словотворчістю, а не «словонаслідуванням».

Загалом же лексика національних мов напрочуд різноманітна. Її унікальність можуть засвідчувати: 1) самостійно створені слова з оригінальною внутрішньою формою, особливо безеквівалентна лексика; 2) самобутні вияви вторинної номінації, поява нетипових переносних значень; 3) розвиток у спільних з іншими мовами словах національно-специфічних семантичних розширень, культурно зумовлених асоціацій; 4) інакше лексичне членування або деталізація певного фрагмента дійсності (час, простір, рух, кольори, звуки, запахи, смаки, текстури, ландшафт, погодні явища, праця, одиниці вимірювання, родинні зв'язки, внутрішній світ); 5) наявність більших чи менших прогалів (лаун) у лексиці тощо. Вдалі словотвірні кальки теж, на нашу думку, варто віднести до виявів мовної оригінальності, адже калькування, на відміну від простого запозичання, передбачає елемент творчої активності мовців.

Звісно, у межах того самого культурно-історичного ареалу (європейського, ісламського, індійського, далекосхідного, африканського, американського, австралійсько-океанічного) мови нерідко розвиваються за умов постійних і тісних лексичних впливів — іноді взаємних, але частіше односторонніх. У результаті їхні лексико-семантичні системи помітно зближуються, а лексико-семантичні структури слів-відповідників виявляють тенденцію до уподібнення. Через це лексична специфіка наочніше проступає при порівнюванні мов, належних до різних, географічно віддалених культурно-історичних ареалів. Утім, за професійного підходу унікальну лексику можна виявити практично в будь-якій мові, навіть якщо вона близько споріднена з іншою мовою або перебувала під тривалим і масованим впливом якоїсь домінуючої в цьому макрорегіоні мови.

Завдяки успіхам в історико-етимологічному опрацюванні давніх та сучасних європейських мов сьогодні нам нескладно навести сотні й тисячі слів, що виникли в цих мовах і становлять їхню яскраву лексичну своєрідність. Цікаво, що не тільки питома, а й навіть запозичена лексика деколи

може набувати унікальних значень, символічної ваги чи етнокультурних на-шарувань, віддзеркалюючи уявлення, цінності, стиль життя носіїв цих мов.

Наведемо лише деякі характерні приклади самобутньої лексики основних мов Європи:

– давньогрецька: *ἀγάπη* «жертвна любов», *ἀγών* «змагання, боротьба», *ἀνάγκη* «неминучість, доля», *ἀρετή* «доблесть», *δημοκρατία* «народовлад-дя», *καλοκαγαθία* «гармонія тіла й душі», *κάθαρσις* «очищення, оздоровлен-ня», *λόγος* «слово, мова, розум, закон, причина, сенс», *πόλις* «місто-держава, громада», *σοφία* «мудрість», *φρόνησις* «розважливість», *χάρισμα* «милість, благодать»;

– латинська: *auctōritās* «думка, порада, воля, свобода дії», *cīvitās* «громада, громадянство», *cōnstitūtio* «конституція», *cultūra* «виховання, освіта, роз-виток», *disciplīna* «учення, порядок», *fidēs* «віра, довіра, вірність», *gravitās* «впливовість, переконливість», *imperium* «наказ, влада, держава», *lēctio* «читання», *officium* «обов'язок», *pietās* «набожність», *praeiudicium* «перед-часне рішення», *professor* «викладач», *virtūs* «чеснота, шляхетність»;

– французька: *apéritif* «напій перед їжею», *bise* «легкий цілунок у щоку», *boulevard* «широка вулиця», *chic* «елегантність», *esprit* «розум, дотепність», *flâner* «прогулюватися», *fromage* «сир», *gourmet* «гурман», *hôtel* «готель», *parfum* «запах, аромат», *salon* «світський гурток», *savoir-faire* «уміння, вправність», *séduction* «спокуса, чарівність», *solidarité* «спільність інтересів», *sujet* «тема, сюжет», *terroir* «рідний край»;

– іспанська: *alegría* «веселощі, життєрадісність», *compadreo* «взаємодопо-мога», *corazón* «серце, душа», *costumbre* «звичай, традиція», *duende* «сила мистецтва, одержимість», *fiesta* «свято, життєрадісність», *pueblo* «спільно-та», *rebeldía* «непокоря, бунтарство», *religiosidad* «благочестя», *siesta* «по-обідній відпочинок», *sobremesa* «пообідня бесіда за столом», *tapas* «заку-ски до вина», *tertulia* «дружня бесіда, вечірка»;

– італійська: *amicizia* «інтимна дружба», *artigianato* «ремесло, рукоділля», *banco* «лава; банк», *bellezza* «краса», *campanilismo* «місцевий патріотизм, хуторянство», *concerto* «співзвуччя», *duetto* «дуєт», *gazzetta* «газета», *gesto* «жест, учинок», *mafia* «мафія», *opera* «опера», *padrino* «ватажок мафії», *soprano* «сопрано», *sprezzatura* «елегантна невимушеність»;

– німецька: *Angst* «всеохопна тривога», *Bildung* «освіченість, виховання», *Feierabend* «відпочинок після роботи», *Fingerspitzengefühl* «інтуїція, тонке відчуття», *Gemeinschaft* «громада, співдружність», *Gemütlichkeit* «спокій, затишок», *Gestalt* «цілісність», *Gründlichkeit* «грунтовність, ретельність у деталях», *Heimat* «вітчизна, рідна домівка», *Ordnung* «порядок, організованість, системність», *Pflicht* «моральний обов'язок», *Pünktlichkeit* «точність, пунктуальність», *Schadenfreude* «зловтіха», *Sehnsucht* «туга за ідеалом», *Sparsamkeit* «ощадливість», *Tüfteler* «ретельний працівник, перфекціоніст», *Übermensch* «надлюдина», *Weltanschauung* «світогляд», *Wissenschaft* «наука», *Zeitgeist* «дух часу», *Zuverlässigkeit* «надійність, вірогідність»;

– британська англійська: *banter* «доброзичливе кепкування», *business* «спра-ва, заняття», *club* «товариство», *countryside* «сільська місцевість», *dandy* «чепурун», *design* «художнє проєктування», *folklore* «народна творчість», *football* «футбол», *gentleman* «шляхетний чоловік», *leader* «очільник», *meet- ing* «збори, засідання, мітинг», *pub* «пивниця, шинок», *rating* «оцінка по-пулярності», *reserve* «внутрішня стриманість», *snob* «сноб», *sport* «спорт», *understatement* «стриманість у словах».

Складніше описувати лексичну унікальність слов'янських мов. Як відо-мо, мовам цієї групи властива значно більша внутрішня лексична єдність, ніж мовам балтійської, романської, германської, кельтської груп. Це по-яснюється досить тривалим (близько 2000 років) періодом існування пра-слов'янської мови-основи, відносно пізнім її розпадом (VIII–IX ст.), наяв-ністю спільного морфемного фонду та продуктивних словотвірних моделей, успадкованих з праслов'янських часів. Інтенсивні міжслов'янські контакти

активізували взаємне запозичання слів і паралельний розвиток лексичної семантики на рівні діалектів та літературних мов.

Не випадково, якщо ми візьмемо, наприклад, назви ключових цінностей і культурно значущих уявлень різних слов'янських народів, то кожна з цих назв виявиться спільною як не для всіх, то для більшості слов'янських мов: *віра, воля, доля, душа, духовність, батьківщина, вітчизна, дім, село, сад, народ, сім'я, родина, соборність, толока, правда, вірність, честь, гідність, чуйність, гостинність, згода, спокій, пам'ять, терпіння, печаль, смуток, страждання, мова, слово, пісня, краса* тощо.

Через згадану морфемну близькість чимало запозичень із сусідніх слов'янських мов практично ніяк не вирізняються на тлі власної лексики. Слово, яке здається унікальним, специфічним, властивим лише одній мові, при ретельніших пошуках знаходиться ще в одній або й у кількох слов'янських мовах. При цьому далеко не завжди легко з'ясувати, чи це слово вперше з'явилося в якійсь одній мові, а тоді було запозичене в інші, чи це спільна спадщина праслов'янської доби, чи випадок паралельної словотворчості на базі спільних морфем, чи, може, результат паралельного калькування з якоїсь третьої мови. За таких умов достеменно відокремити власне українські слова від польських чи, скажімо, власне словенські слова від хорватських без спеціальних розвідок практично нереально⁹. Справу ускладнює те, що для жодної слов'янської мови досі не укладено словника самобутньої лексики (не аматорського, а науково вивіреного, доказового). Етимологічні ж словники відповіді на такого роду питання дають швидше як виняток, ніж як правило.

Попри ці застереження для кожної слов'янської мови в принципі можливо навести приклади слів, самобутній характер яких на сьогодні вважається більш-менш доведеним:

– українська: *абищия, байдуже, божевільний, вибагливий, віхола, вовтузитися, галявина, гарний, глузувати, дециця, достеменний, жмакати, жмикрут, завбільшки, задалегідь, зайвий, зітхати, кліпати, кмітливий, ковбана, ластовиння, лаштувати, либонь, линути, людина, мабуть, майорити, мерщій, мить, мрія, навпростець, наче, нісенітниця, осторонь, піклуватися, притьмом, сахатися, торік, удосвіта, узагалі, хизуватися, хист, хлібороб;*

– білоруська: *адвечорак* «надвечір'я», *апошні* «останній», *вышымайка* «майка з елементами вишивки», *здань* «привид, примара», *золак* «світанок», *кастрычнік* «жовтень», *красавік* «квітень», *летась* «торік», *малалікі* «нечисленний», *недахон* «вада, хіба», *нездаляка* «слабак», *нявыкрукта*

⁹ Недаремно переліки специфічно українських слів, що їх зазвичай наводять у наших вишівських та шкільних підручниках, майже завжди рясніють сумнівними прикладами, а то й грубими помилками. Крім безперечної власне української лексики, туди потрапляють також очевидні полонізми (*власність, осередок*), богемізми (*залізниця, рушниця*), балтизми (*скирта*), тюркізми (*лелека, чобіт*), германізми (*вага, міркувати*), галліцизми (*картуз*), румунізми (*плекати, трембіта*). Або слова, що належать до спільних фондів: українсько-білоруського (*вершиник, горище*), українсько-польського (*брила, смуга*), українсько-білорусько-польського (*гудзик, обидва*), східнослов'янського (*корж, сорочка*), праслов'янського (*гай, надія*). Схожа ситуація в білоруських наукових виданнях, де до власне білоруської лексики залічують такі, наприклад, слова: *бусел, вежа, глядач, збожжя, змова, кажух, кнігарня, країна, лазня, нарада, немаўля, незалежнасць, падатак, пазыка, прыхільнік, пустка, пясняр, смутак, страва, туга, уласнік, хвароба, частка; бараніць, загінуць, загубіць, клікаць, рабіць, спаткаць, трымаць, туліца, учыніць; асаблівы, заможны; няхай* [Емельянович].

«безвихідь», *прочкі* «покидання своєї родини через незгоду», *прыгоства* «краса», *развітацца* «розпрощатися», *разнасцежыць* «розчинити навстіж», *спаборнічаць* «змагатися», *спадарожнік* «супутник», *страўнік* «шлунок», *сябрына* «товариство», *сямейнік* «член родини», *цямрашал* «мракобіс»;
 – російська: *авось, алкаш, беспредел, водка, вор, гонник, дворянин, деревня, доносчик, дурак, ерунда, забулдыга, заурядный, искренний, кипяток, колхоз, коммуналка, космонавт, кумекать, любопытный, лягушка, матрёшка, мерзавец, мошенник, насобачиться, начальство, негодяй, нравственность, осведомитель, отворотительный, очень, погромщик, пофигизм, производство, промышленность, процельга, психушка, ребята, рубаха, рубль, самовар, самогон, самолёт, силовики, снохач, стёб, стиляга, торгаш, тряпка, тусовка, улыбаться, уравниловка, условие, установка, хрущёвка, чекист, чинуша, чмобик, штрафбат*¹⁰;
 – польська: *bliskożnacznik* «синонім», *chwaliپیeta* «хвалько», *długopis* «кулькова авторучка», *domówka* «домашня вечірка», *dziedzina* «галузь», *golibroda* «перукар», *hulajnoga* «самокат», *konieczny* «необхідний», *krwiodawstwo* «донорство», *księgować* «вести бухгалтерський облік», *ludobójstwo* «геноцид», *mianownik* «називний відмінок», *mieszkaniec* «житель», *mównica* «трибуна», *następstwo* «наслідок», *niedoczas* «цейтнот», *niepodległość* «незалежність», *osidla* «кормисло», *obwodnica* «кільцева дорога», *rodzaj* «рід, вид», *rzeczoznawca* «експерт», *szczęściarz* «щасливець», *tożsamość* «ідентичність», *ubiegły* «минулий», *urządzenie* «оснащення», *wcale* «зовсім, нітрохи», *zagadnienie* «проблема», *załoga* «екіпаж», *zarazek* «мікроб»;
 – чеська: *dálnice* «автострада», *divadlo* «театр», *dojem* «враження», *dražba* «аукціон», *důsledný* «послідовний», *hláskosloví* «фонетика», *hudba* «музика», *hvězdár* «астроном», *kyslík* «кисень», *letadlo* «літак», *listina* «документ», *najednou* «раптом», *náklad* «вантаж», *názor* «думка, погляд», *obecenstvo* «публіка», *obrazovka* «монітор», *počítač* «комп'ютер», *pohádka* «небилиця», *pokrok* «прогрес», *posluchárna* «лекційна зала», *přestávka* «антракт», *rozhlás* «радіо», *soubor* «файл», *soustava* «система, комплекс», *švejkovat* «хитрувати», *tiskárna* «принтер», *tlak* «тиск», *účetní* «бухгалтер», *úvěr* «кредит», *veselohra* «комедія», *vzor* «зразок, взірець», *zeměpis* «географія», *zvěrolékař* «ветеринар»¹¹;
 – словацька: *čučoriedka* «чорниця», *hovorca* «речник, прес-секретар», *načisto* «зовсім, повністю», *naozaj* «справді», *ponáhl'at' sa* «поспішати», *ponuka* «пропозиція», *riad* «посуд», *sliepka* «курка», *smetiak* «сміттєвий контейнер», *upratovať* «прибирати», *usilovný* «працьовитий»;

¹⁰ Окремо слід згадати про такий глибоко самотутній шар російської лексики (і фразеології), як пов'язані з «тілесним низом» обсценізми. В устах росіян вони стали засобом експресії, по суті, на всі випадки життя, адже, крім образи та агресії, здатні виражати широчезний спектр емоцій, і то не лише неприємних (гнів, обурення, зневага, розпач, біль, страх, провинна, сором), а й навіть приємних (подив, захват, повага, любов, радість, співчуття, солідарність). Часто нецензурною лайкою підсилюють інтенсивність дії, підкреслюють крайній ступінь вияву ознаки, просто вживають задля зв'язності. Попри офіційне табу в публічній сфері, лихослів'я століттями тримається в розмовній мові як непомітне явище російського побуту. Відповідні корені обросли буїно розгалуженими словотвірними гніздами, що засвідчує невичерпну винахідливість мовців (яка, втім, дуже мляво проявляється у творенні власне російської культурної лексики, науково-технічної термінології — там панують заповзичення). Хоч лихослів'я масово поширене й у багатьох інших мовах (сербській, американській англійській тощо), російська не знає собі рівних за його історичною вкоріненістю, семантичною універсальністю, комунікативною багатофункційністю, словотвірною продуктивністю, морфологічною гнучкістю та частотністю вжитку. Тотальна повсюдність нецензурної лайки — абсолютно унікальна риса російської мови.

¹¹ Майже всі ці слова мають морфемно подібні відповідники в словацькій, а частина — також у верхньолужицькій мовах. Утім, це не паралельне словотворення: більшість слів постали спершу в чеській мові, а тоді були запозичені в інші мови як богемізми. Отже, наведена лексика засвідчує лексичну самотутність саме чеської мови.

– верхньолужицька: *dospolnje* «повністю», *dyrbizny* «товари для продажу», *džěłarnistwo* «профспілка», *kuntwora* «комар», *ludowěda* «народознавство», *nadawk* «завдання», *nalěčo* «весна», *nazyma* «осінь», *njewjedro* «буря, негода», *plokadło* «пральна машина», *pluwaniščo* «басейн для плавання», *podhubnik* «серветка», *pomjeńšenka* «зменшене слово», *poskitk* «пропозиція», *powědka* «оповідь», *předawarnja* «крамниця», *přiwěšk* «суфікс», *rečespyt* «мовознавство», *slowosklad* «лексика», *swětlowobraz* «світлина», *wjednik* «керівник», *wokotik* «мить», *wučerňa* «навчальний заклад», *zestajenka* «складне слово», *zubnik* «зубний звук»;

– болгарська: *вестникар* «газетяр», *висшист* «людина з вищою освітою», *вѣртележка* «карусель», *годеник* «наречений», *големец* «велике цабе», *готвачка* «кухарка», *драскулка* «карлючка», *дъждобран* «плащ-дощовик», *зеленчук* «овочі», *книжнина* «література», *лапнимуха* «роззява», *междучасие* «перерва (в школі)», *милувка* «ласка, пестощі», *насърчавам* «заохочувати», *нехранимајко* «негідник», *обзавеждам* «умеблювувати», *покана* «запрошення», *почивка* «відпочинок», *преводач* «перекладач», *притежател* «власник», *раздавач* «листоноша», *светкавица* «блискавка», *сладкарница* «кондитерська»;

– македонська: *барање* «пошук; прохання; вимога», *везилка* «вишивальниця», *вработен* «службовець», *доџни* «запізнюватися», *желба* «бажання», *заменка* «займенник», *збратимување* «побратимство», *настан* «подія», *положба* «місцерозташування», *придавка* «прикметник», *состојба* «стан»;

– сербська: *видик* «обрій», *вишеспратница* «багатоповерхівка», *позорјиште* «театр», *породица* «родина», *седмица* «тиждень», *стѣпенице* «сходи», *ути-сак* «враження»;

– хорватська: *dvōjben* «сумнівний, підозрілий», *istōznačnica* «синонім», *lijēčnik* «лікар», *nāzočan* «присутній, наявний», *nođomēt* «футбол», *ođveda* «наклеп», *ođorba* «опозиція», *ođujak* «березень», *ražina* «рівень», *sveučilište* «університет», *tvōrnica* «фабрика», *umirovljēnik* «пенсіонер», *urota* «змова», *uvjet* «умова», *věljača* «лютий», *zrākomlāt* «вертоліт», *zrākoplōv* «літак»¹²;

– словенська: *bedoslovje* «лексикологія», *brskalnik* «браузер», *daljinec* «пуль дистанційного керування», *dalnogled* «бінокль», *delavec* «робітник», *delavnost* «працьовитість», *družina* «сім'я», *gledališče* «театр», *kmetijstvo* «рільництво», *leposlovje* «белетристика», *ljubosumnost* «ревнощі», *padalo* «парашут», *pomenoslovje* «семантика», *poročevalec* «репортер», *sopomenka* «синонім», *splet* «інтернет», *upokojenec* «пенсіонер», *veleblagovnica* «універмаг», *zdravnik* «лікар», *zgodovina* «історія», *živelj* «елемент», *zvezdogled* «астроном».

Хоч наведені переліки аж ніяк не вичерпні, вони дають достатнє уявлення про вияви лексичної унікальності європейських мов. Навіть якщо на фонетичному чи морфологічному рівнях не вдається відшукати справді унікальних рис, якими певна мова чітко й однозначно відрізнялася б від інших, надто близькоспоріднених, мов, такі риси завжди можуть бути виявлені на рівні лексики. Очевидно при цьому, що чим більше самотньої лексики в активному вжитку, тим більш окремішньою сприймається мова (і навпаки). За великим рахунком, лише та мова має підстави вважатися за справді самостійну, якщо в її лексичному складі наявна достатня кількість унікальних, власноутворених слів, відсутніх в інших мовах. Якщо ж у словниці певного ідіому таких слів обмаль, а всі лексичні відмінності зводяться лише

¹² Сербській і хорватській мовам притаманна низка спільних слів, не вживаних в інших слов'янських мовах: *birāč* «виборець», *glūmač* «актор», *живаль* «населення», *завѣра* «змова», *кіша* «дощ», *љубомора* «ревнощі», *пажња* «увага», *падобрāн* «парашут», *пољопривѣда* «рільництво», *прѣтрага* «пошук», *пуѣстолѣв* «авантюрист». І якщо ці дві мови, як і раніше, вважати за один ідіом, згадані слова можна зарахувати до його специфічної лексики.

до якихось особливих запозичень (як у випадку з «русинською мовою»), то такий ідіом, вочевидь, є не окремою мовою, а таки говором чи наріччям іншої мови.

Як ми вже зазначали, нинішній стан етимології та історичної лексикології поки що не дає змоги укласти відносно повні й при тому достеменні переліки унікальних слів кожної слов'янської мови. Проте стрімкий розвиток цифрових технологій, здатних значно полегшити та прискорити цю роботу, вселяє надію, що завдання буде успішно вирішене вже в недалекому майбутньому.

В етимологічних описах лексики різних мов завжди переважала тенденція основну увагу звертати на слова-запозичення. Результати іншомовних впливів, здавалося б, не та сфера, яку варто оцінювати на предмет унікальності. Адже тут маємо справу з наслідуванням, що здебільшого не так розвиває, як притлумлює лексичну самобутність мов. Утім, у цій сфері теж трапляються вияви свого роду оригінальності. Ідеться про міру лексичного запозичання, яка у своїх крайніх виявах може бути або найбільшою, або найменшою.

Практично жодна мова, надто за нинішніх часів глобалізації, не може вберегтися від чужомовних слів. Проте в лексичному запасі деяких мов запозичені одиниці непропорційно переважають питомі, складаючи дві третини й більше основної лексики (яка загалом менш проникна для іншомовних слів, ніж лексика взагалі).

Найвідоміший приклад такої мови у Європі — англійська. З усіх германських мов її вирізняють як найбільш пересичену запозиченнями. З-поміж 10-ти тис. найчастотніших у мовленні слів лише 32,6 % припадає на питому германську лексику, тоді як 55 % — це слова з латинськими та французькими коренями, 12,4 % — запозичення з інших мов (кельтських, скандинавських, давньогрецької, італійської) [Minkova, Stockwell : 60]. Інакше кажучи, унаслідок масованих іншомовних впливів мова втратила щонайменше 60 % давньоанглійського словника [Trask's Historical... : 292]. Не буде великим перебільшенням сказати, що фонетично та граматично англійська мова лишилася германською, за лексичним же складом стала переважно романською.

Через складну та багату на зовнішні впливи історію чимало іншомовних слів перейняла й албанська мова. Їх частка в лексиконі точно не підрахована, але приблизно її оцінюють у межах 55–65 %. За радикальними, хоч і достатньо авторитетними, оцінками, за весь час існування албанська мова втратила понад 90 % свого початкового словника [Trask's Historical... : 292]. Основні джерела запозичень — латинська, грецька, угорська, румунська, турецька, сербська, македонська, італійська мови. Самі лише латинізми сягають мало не 60 % нинішнього словника [Sawicka : 97]. Тож з погляду лексики албанська мова, попри своє осібне місце в індоєвропейській сім'ї, також тяжіє до групи романських мов.

Східні мови дають не менш характерні приклади рекордно високої частки запозичень. Так, словниковий склад перської мови нараховує до 50 % лексики арабського походження, причому в книжних (релігійних, наукових) текстах вона може сягати 70–75 % слововжитку. Китайська мова справила небувало потужний вплив на лексичний запас мов далекогосхідного регіону: японську (близько 55 % китаїзмів), в'єтнамську (до 60 %), корейську (до 70 %). Варто, однак, зауважити, що наведені цифри стосуються словника взагалі, тоді як у сучасному усному мовленні частка китаїзмів удвічі нижча

(близько 30 %). В індійському регіоні чи не найбільшою «лексичною всеїдністю» відзначається мова брагуї (дравідійська сім'я; Пакистан). Практично всі мови, що в різні часи впливали на брагуї (белуджська, перська, арабська, хіндустані, урду, пенджабі), лишили в ній глибокий лексичний слід. Культурна лексика складається із запозичень на 75–80 %, не рідкість вони й в основній лексиці.

Утім, попри надмір запозичених слів усім згаданим тут мовам удалося «втримати», хоч і різною мірою, свою граматичну основу. Завдяки цьому жодна з них не злилася з мовою-доноркою, зберігши і первісну генетичну належність, і окремішній статус.

На іншому полюсі унікальності — пуристично орієнтовані мови. Їхні носії свідомо уникають прямих лексичних запозичень, віддаючи перевагу словотвірним калькам або й власним оригінальним відповідникам. На теренах Європи «підвищеним імунітетом» проти іншомовних слів відзначаються хорватська, словенська, фінська мови. Чи не найвищий ступінь пуризму має ісландська мова, де прямих запозичень практично немає. На Близькому Сході стримане ставлення до запозичень притаманне іврити, який майже всю науково-технічну термінологію системно й послідовно карбує з внутрішніх ресурсів.

В Індії найбільш пуристичною мовою є тамільська. Як і інші дравідійські мови, у минулому вона зазнала інтенсивного впливу санскриту. На початок ХХ ст. у книжно-писемних текстах частка санскритизмів доходила до 50 %. Завдяки цілеспрямованій пуристичній політиці на середину століття цей показник упав до 20 %. Сучасні наукові терміни так само створюються з опертям головню на питомі тамільські корені.

Ще один приклад масштабного лексичного очищення дає турецька мова. До 1920-х років її лексика на 70–80 % складалася з арабізмів та персизмів. У такому вигляді вона була мало зрозуміла простому народові, її вважали «мовою інтелігенції та чиновників». Унаслідок радикальної реформи Мустафи Кемалю Атаатюрка, що, серед іншого, мала на меті спростити, коренізувати й осучаснити турецьку мову, чужі слова були масово замінені на питомі. Нові терміни творилися або з давніх тюркських коренів, або на основі діалектних слів, або за суто турецькими словотвірними моделями. Реформа виявилася успішною: у сучасній турецькій мові слів арабського та перського походження значно менше, хоч їх не викорінено зовсім.

Найнаочніше рідкісні та унікальні риси проступають на рівні письма, графіки, правопису — усього того, що робить мову впізнаваною буквально з першого погляду.

Шумерська мова (як жива існувала з IV до II тис. до н. е.) — найперша з відомих в історії людства писемних мов. Імовірно, саме її носії винайшли клинопис. Зі збережених шумерських пам'яток найдавнішими вважаються клинописні урукські таблички (3300–3100 рр. до н. е.)¹³. Приблизно в той же час виникло ієрогліфічне письмо в носіїв давньоєгипетської мови (афразійська сім'я; існувала до V ст. н. е. в долині Нілу). Обидві писемності були розвинуті настільки, що давали читачеві змогу відтворити, хай і при-

¹³ Ще давнішим періодом (3500–3300 рр. до н. е.) датується клинописна табличка з Кіша, що містить написи господарського характеру. Проте її належність до шумерської мови надійно не доведена. Табличку міг створити представник котрого з інших народів, що жили в регіоні.

близно, зміст висловлювання. Звісно, на ранніх своїх етапах вони не відображали безпосередньо усного мовлення, бо мали переважно піктографічний або ідеографічний характер. Їхня фонетизація почалася пізніше.

З усіх живих нині мов найдавнішу (й при тому безперервну) писемну традицію має китайська мова. Її ієрогліфічне письмо зародилося наприкінці II тис. до н. е., а впродовж I ст. н. е. виробився сучасний стиль написання ієрогліфів. За нашого часу, коли повсюдно й фактично безальтернативно панує звуко-літерне письмо, традиційна китайська ієрогліфіка сприймається не інакше, як неймовірний архаїзм, пережиток запаморочливо давніх часів. Утім, китайці впевнені: вона не тільки нічим не гірша за сучасні абетки, а й вигідно вирізняє їхню древню мову на тлі «молодих» мов. Інакше кажучи, громіздкість і незручність (а їх відчувають усі, хто опановує китайське письмо, насамперед самі китайці) відходять на другий план перед прагненням зберегти ієрогліфіку як символ мовної самобутності в добу глобалізації.

Носії фінікійської мови (семітська група афразійської сім'ї; існувала з II тис. до н. е. до III ст. н. е.) були першими, хто застосував фонетичне письмо (з'явилося близько XIII ст. до н. е.). Щоправда, це письмо було консонантним, тобто передавало тільки приголосні звуки. Адже саме з них у семітських мовах будується коренева основа, голосні ж слугують лише для розрізнення слів. Це не вельми сприяло розумінню складних текстів, тож із часом намітилася тенденція до його поступової вокалізації.

Повноцінна ж вокалізація абетки — це вже здобуток давніх греків. Вони не просто запозичили фінікійське письмо, а й творчо вдосконалили його, запровадивши спеціальні літери для голосних звуків: **α, ε, ι, ο, υ, ω** (VIII ст. до н. е.). Таким чином, давньогрецька стала першою мовою, де послідовно застосовано звуко-літерний принцип письма. Нині цей принцип здається простим, природним і фактично єдиною можливим, але за тих давніх часів його поява стала революційним культурним проривом. Завдяки консонантно-вокалічному алфавіту грецькі слова відтворювалися на письмі значно повніше й точніше. І якщо вважати сучасну новогрецьку за продовження давньогрецької, можна стверджувати, що грецька мова має найдовшу на сьогодні алфавітну писемну традицію. Також у цій мові вперше впроваджено розділові знаки як різновид мовних знаків (з IV ст. до н. е.).

Утім, грецька абетка так і не вийшла за межі власне грецької мови. Інша річ — латиниця. З огляду на територіальні завоювання Давнього Риму та потужну експансію католицької церкви більшість європейських мов перейняли латинську систему письма. Пізніші процеси колонізації (у XVI–XX ст.) привели до того, що мови Європи з латинським алфавітом (іспанська, португальська, французька, англійська) міцно вкоренилися на інших континентах. Через колоніальні та культурні впливи латинка прижилася в багатьох неєвропейських мовах (в'єтнамській, індонезійській, суахілі, хауса, йоруба тощо). Усе це означувало глобальне поширення латинського письма. Латинська мова стала праматір'ю алфавіту № 1 у світі — у цьому її унікальність. Нині латиниця веде перед і за кількістю писемних мов, що її застосовують¹⁴, і за кількістю людей, що послуговуються нею як носії мови (першої чи другої). Навіть для мов, які здавна використовують ієрогліфіку, офіційно

¹⁴ Станом на 2025 р. з усіх мов, представлених у Вікіпедії окремими розділами (329), латиницю використовують дві третини (210 мов). На другому місці з великим відривом — кирилиця (38 мов).

впроваджено допоміжне латинське письмо: піньїнь для китайської та ромадзі для японської. Тож не буде перебільшенням сказати: сьогодні латиниця звична практично для всіх жителів Землі, які вміють читати.

Латинське письмо заледве можна вважати цілком оригінальним, адже воно за етруським і західногрецьким посередництвом урешті зводиться до фінікійського. Щоправда, власними новаціями латини класичного періоду стали літери **c** і **g**, яких не було в грецькій. Пізніше, уже в середньовічній латинській писемності, виникли літери **j**, **u**, **w**.

Хоч латинка може бути гнучко пристосована до звукового складу найрізноманітніших мов світу, виявилось, що для більшості з них стандартного набору латинських літер явно недостатньо. Адже в ньому немає, наприклад, графем для шиплячих, носових, африкат, не кажучи вже про абруптивні чи клікси. Через це в абетку чи не кожної мови впроваджено нові літери, утворені шляхом додавання до стандартних літер діакритичних знаків (модифікаторів). Більшість новостворених літер наявні тепер в абетках не однієї, а кількох мов. Проте деякі мови використовують літери цілком унікальні: словацька (**í**, **ř**, **ř**), чеська (**ů**), латиська (**ē**, **ģ**, **ī**, **ķ**, **ļ**, **ņ**), литовська (**ė**, **į**, **ų**), румунська (**ș**, **ț**), валлійська (**ŵ**), угорська (**ő**, **ű**), північносаамська (**č**), коллта-саамська (**g**), мальтійська (**ċ**, **ġ**, **ħ**), хауса (**ƙ**), в'єтнамська (**ơ**, **ư**), гуарані (**ġ**), есперанто (**ĉ**, **ĥ**, **ĵ**, **ŝ**).

Натомість англійська та нідерландська — чи не єдині сучасні європейські мови, які, подібно до латини, практично не мають діакритичних знаків. За межами Європи до небагатьох мов з латинським письмом без діакритики належать також індонезійська, малайська (Азія), суахілі, зулу (Африка).

Значно менше мов, які запровадили в латинське письмо не видозмінені, а зовсім інші літери. Так, у давньоанглійській мові (VII–XI ст.) до латинських літер було додано дві графеми рунічного походження: **ƿ** (вінн) і **þ** (торн). До наших днів вони не дожили: перша була замінена на **w** (XIII ст.), друга — на **th** (XV–XVI ст.). Єдиною мовою, яка досі використовує рунічну літеру **þ**, є ісландська. Німецька — єдина сучасна мова, де вживається літера **ß** (есцет), що походить з лігатури **fz**.

Серед мов, які використовують латинку й мають у складі абетки (а не лише на письмі) оригінальні диграфи, варто згадати албанську (**gj**, **rr**, **xh**), каталанську (**ll**), нідерландську (**ij**), валлійську (**dd**, **ff**, **rh**), угорську (**cs**, **gy**, **ly**, **zs**), мальтійську (**gh**), навахо (**kw**, **tl**, **ts**) тощо.

Унікальні графеми знаходимо й у мовах з кириличною графікою: українській (**є**, **ї**)¹⁵, сербській (**ђ**), македонській (**ѓ**, **ќ**, **ѕ**). Як і у випадку з латиницею, значно більше оригінальних літер трапляється в мовах, що використовують кирилицю й при цьому мають звуки, невластиві для слов'янських мов. Переважно це молодописемні або переведені колись з арабіці чи латиниці на кирилицю мови народів колишньої Російської імперії (хоч більшість із цих народів досі перебувають у складі РФ): абхазька (**к**, **т**, **ц**, **џ**, **џ**), азербайджанська (**к**, **ч**), башкирська (**з**, **к**), казахська (**у**), хакаська (**ч**), чуваська (**џ**), удмуртська (**ж**, **з**, **й**), хантійська (**з**, **л**), нівхська (**ғ**, **р**, **х**) та інші.

¹⁵ Буква **г** не може вважатися цілком унікальною, бо наявна ще й у білоруській мові (правда, лише в одному з двох варіантів правопису — тарашкевиці). Так само не є унікальною білоруська буква **ў**, яка вживана також в абхазькій, узбецькій, дунганській, нівхській і деяких інших мовах.

Рекордно велика кількість діакритичних знаків (щоправда, не в складі алфавіту, а на письмі) властива в'єтнамській мові. Вона має шість тонів, від висоти яких залежить семантика слів. П'ять тонів передаються надрядковими та підрядковими позначками. Наприклад, різко низхідний тон позначається крапкою під голосною (**ạ, ả, â, ơ, ê, ỉ, ơ, ô, ơ, ư, ư, ư**). Майже кожна голосна оздоблюється діакритичним знаком, що показує її вимову. Через це в'єтнамське письмо здається чи не найбільш модифікованим варіантом латиниці.

«Рекордсменкою» за кількістю поліграфів серед кириличних мов є абазинська, алфавіт якої налічує 25 диграфів (напр., **гъ, жв, къ, пл, тл, цл, шв**) і 12 триграфів (напр., **гlv, джв, къь, кль, хъь, чlv**). Серед європейських мов унікальні диграфи властиві (хоч і не в абетці, а на письмі) англійській (**th, wh**), італійській (**gl, gn**), польській (**cz, dz**) мовам. Найбільше унікальних триграфів (близько 20) зафіксовано в ірландській мові (**abh, aío, bhf, eái, idh, iúi, odh, uío** тощо). За кількістю тетраграфів перед веде англійська: вони можуть передавати звуки як голосні (**aigh, augh, eigh**), так і приголосні (**chth, phth, shch**). Найбільш відомим і «непередбачуваним» англійським тетраграфом є **ough**, який має близько десяти нормативних варіантів вимови.

Унікальним прикладом гептаграфа (семилітерної послідовності) є транслітерація букви **щ** у німецькій мові — **schtsch**, що складається з триграфа **sch** (передає літеру **ш**) і тетраграфа **tsch** (передає літеру **ч**). Цей гептаграф можна бачити, зокрема, в деяких українізмах (*Borschtsch*), українських хрононімах (*Kolijwschtschyna*), топонімах (*Monastyrystsche, Taraschtscha*), антропонімах (*Paschtschenko, Schtscherbak*). Хоч поліграфи й додають мові графічної самобутності, навряд чи їх можна вважати ознакою ощадливості чи досконалості правописної системи.

Мови з найкоротшими абетками — ротокас (11 літер) і гавайська (12 літер). Мова з найдовшою у світі абеткою — кхмерська (австроазійська сім'я; Камбоджа). Загальна кількість елементів її письма становить 76 одиниць: 33 приголосні літери, 31 знак на позначення голосних (15 незалежних і 16 залежних голосних) та 12 діакритичних знаків.

До вельми рідкісних випадків належить диграфія — практика паралельного використання носіями однієї мови відразу двох систем письма. Таких мов у світі небагато, а поєднання абеток буває безпрецедентно унікальним: сербська (кирилиця, латиниця), уйгурська (арабія, кирилиця), синдхі (арабія, деванагарі), гінді (деванагарі, латиниця), пенджабська (гурмукхі, шахмукхі), монгольська (старомонгольське письмо, кирилиця), хауса (арабія, латиниця). Диграфія складається історично під дією різноманітних чинників: етнічних, територіальних, культурних, конфесійних, функційно-стильових тощо. Якщо найближчими десятиліттями вжиток латиниці пошириться на мови, які вже мають традицію нелатинської писемності (як це триває нині, скажімо, у казахській, узбецькій, кримськотатарській, малайській, яванській, бугійській), то випадків диграфії може відчутно побільшати. Неофіційну апробацію латиниці носії мови зазвичай починають у цифровому середовищі (соцмережі, месенджери).

Специфічним випадком диграфії слід визнати співіснування в сучасній літературній китайській мові (пугунхуа) традиційної ієрогліфіки та пін'їня — офіційного стандарту звуко-літерного запису китайських звуків. До пін'їня вдаються в підручниках і словниках (поряд з ієрогліфами), при транслітерації імен і топонімів, а найбільше — при комп'ютерному наборі тексту.

Користувач відтворює на клавіатурі латинськими літерами транскрипцію, після чого на екрані спливає список ієрогліфів з відповідним звучанням. Обравши потрібний, користувач підставляє його в текст. У результаті ієрогліфи пишуться фактично через піньїнь. Найчастіше так пише китайська молодь, а також іншомовці. Поки що піньїнь побутує в Китаї не як самостійна чи паралельна, а радше як допоміжна система письма. Проте не виключено, що її використання стане першим кроком до ймовірного колись у майбутньому переходу китайської мови на фонетичне письмо.

Ще менше на Землі мов, носії яких паралельно використовують одразу три графічні системи. Ідеться про мови з ареалами, розділеними кордонами різних держав. Це азербайджанська мова: латиниця (Азербайджан), арабиця (Іран), кирилиця (РФ); курдська мова: латиниця (Туреччина, Сирія), арабиця (Ірак, Іран), кирилиця (Вірменія); таліська мова: кирилиця (РФ), латиниця (Азербайджан), арабиця (Іран).

Якщо у вищезгаданих мовах триграфія має взаємозамінний характер, то в японській мові вона функційно спеціалізована. Сучасна японська система письма обіймає три підсистеми: 1) кандзі — ієрогліфи китайського походження, що ними передають корені слів; 2) хірагана — складова абетка, якою записують суфікси, службові морфеми, інші граматичні елементи; 3) катакана — складова абетка, що слугує для запису новітніх запозичень (зокрема з англійської). Кожна з трьох підсистем специфічна за своїми звуковими та граматичними рисами, проте всі вони гармонійно доповнюють одна одну як складники єдиного писемного комплексу. Японська триграфія, побудована на сполученні ідеографічних і силабічних засад, — справді виняткове явище на мовній мапі світу.

Ще один безпрецедентний випадок — конканська мова (індоарійська група індоєвропейської сім'ї; західне узбережжя Індії). Її писемна традиція триває від XI ст., проте графіка за весь цей час остаточно так і не усталилася. Починаючи з XX ст., носії конканської мови послуговуються абетками інших мов залежно від регіону та громади: деванагарі, латиницею, писемністю каннада, писемністю малайялам, персько-арабською писемністю. Нині деванагарі визнана як офіційна абетка конканської мови, проте й інші системи письма досі в активному вжитку. Практика паралельного використання аж п'яťох абеток абсолютно унікальна, хоч вона, ясна річ, не додає мові нормативної стабільності.

Досі, говорячи про використання мовою кількох абеток, ми мали на увазі синхронну поліграфію. Однак, історія знає й приклади діахронної поліграфії, коли носії мови з певних причин відмовляються від однієї абетки й цілком переходять на другу. Випадки одно- чи дворазового переходу непоодинокі. Випадки ж, коли мова впродовж історії змінює свою графічну основу три чи навіть чотири рази досить рідкісні. До таких мов належить, приміром, узбецька. Предки її носіїв послуговувалися тюркськими рунами та давньоуйгурським письмом (до X ст.), арабицею (у X–XX ст.), латиницею (у 1930-х рр.), кирилицею (з 1940-х рр.). З 1990-х рр. триває поступове повернення до латиниці.

За походженням дунганська мова є одним з північнокитайських наріч. Частина її носіїв у другій половині XIX ст. мігрувала з Китаю на терени нинішніх Киргизії, Казахстану, Узбекистану. Мова унікальна тим, що за час свого існування використовувала чотири види письма: ієрогліфіку, арабицю,

латиницю, кирилицю. Остання впроваджена в 1950-х рр. і діє дотепер. Дунганська — єдина сино-тибетська мова, що освоїла звуко-літерне кириличне письмо.

Чи не найяскравішу графічну унікальність засвідчують ті мови, які розвинули й донесли до наших днів власне (і здебільшого властиве тільки їм) письмо. Серед живих мов Європи до таких належать хіба що грецька (VIII ст. до н. е.)¹⁶, а також вірменська та грузинська (обидві V ст. н. е.)¹⁷.

Найбільше сучасних мов з оригінальним письмом — у Південній і Південно-Східній Азії: кхмерська (VI ст.), тамільська, тибетська (обидві VII ст.), сингальська (IX ст.), орія, бірманська (обидві XI ст.), малайлам (XII ст.), тайська (XIII ст.), телугу, лаоська (обидві XIV ст.), гуджараті (XVII ст.). Графічно абетки всіх цих мов доволі різноманітні, проте генетично зводяться до єдиного джерела — брахмі, одного з найдавніших різновидів індійського складового письма (виникло не пізніше IV ст. до н. е.). До інших азійських мов з автентичним письмом належать японська (хірагана й катакана з IX ст.) та мальдівська (XVIII ст.). Монгольська — єдина жива мова, що дотепер використовує (з XIII ст.) вертикальне письмо: літери в ньому пишуться не в рядок зліва направо, а колонками зверху вниз, самі ж колонки йдуть зліва направо.

Корейське письмо хангиль (XV ст.) — єдина у світі графічна система, де рисунок літер на позначення приголосних іконічно відображає вимову відповідних звуків, тобто «повідомляє», які органи мовлення задіяні і як вони розташовані під час артикуляції (пор.: ◻ «ротова порожнина», ◉ «гортань», ◓ «кінчик язика торкається альвеол», ◑ «задня спинка язика торкається м'якого піднебіння» тощо). Що ж до голосних звуків, то відповідні літери в корейському письмі будуються як комбінації трьох елементів, що символізують першоелементи світобудови: • «небо», — «земля», | «людина». Отже, якщо в інших системах письма форми літер абсолютно умовні, то в хангиль вони допомагають навчати й писати, й говорити, а також передають традиційні філософські уявлення.

Єдиною сучасною мовою з піктографічним письмом є наші (тибето-бірманська група сино-тибетської сім'ї; Південний Захід КНР). Її основними графічними системами паралельно слугують латиниця та складове письмо геба, проте в культових і церемоніальних цілях місцеві жреці додатково вдаються до письма дунба (донгба). Воно відоме із VII ст. й нині має у складі близько тисячу знаків, що передають ритуальні поняття та дії. Знаки-піктограми комбінуються для запису сакральних текстів. Щоправда, жреців, котрі вправно володіють цим письмом, на сьогодні лишилось обмаль, усі немолодого віку.

На Африканському континенті мов з оригінальним письмом небагато. На Півночі до десятка берберських мов уживають письмо тифінаг, на Сході кільканадцять ефіосемітських мов використовують письмо геез. Єдиною африканською мовою з власною унікальною абеткою є мова ваї (сім'я манде; Ліберія, Сьєрра-Леоне). Складове письмо для неї розроблене самими носіями в 1830-х рр., практично з нуля, без будь-якого впливу латиниці чи араби-

¹⁶ Тут і далі в дужках указуємо століття, у якому виникло письмо, або століття, яким датовано найдавніші збережені пам'ятки цим письмом.

¹⁷ Географічно ці мови належать до Азійського континенту, проте в культурно-політичному плані їхні носії схильні ототожнювати себе з Європою.

ці. Письмо ваї налічує близько 200 знаків, кожен з яких нагадує піктограму й позначає окремий склад.

Майже весь Американський континент пише латиницею. Щоправда, на Півночі Канади не більше 10 аборигенних мов використовують канадське складове письмо (з 1830-х рр.). Справді унікальну, не схожу на інші систему письма має лише індіанська мова черокі (1819 р.).

Окремо слід назвати мови, що мали власну систему письма, але не дожили до наших днів: єгипетську (IV тис. до н. е.), лідійську, оскійську (VIII ст. до н. е.), лікійську (VI ст. до н. е.), согдійську (I ст. н. е.), коптську (II ст.), авестійську, готську¹⁸ (IV ст.). Предки носіїв сучасних майяських мов використовували славнозвісне ієрогліфічне письмо майя (виникло бл. III ст. до н. е.), проте під тиском іспанських колонізаторів були змушені перейти на латинку (з XVI ст.). Балійська мова, яка теж послуговувалася (з X ст.) оригінальним письмом, згодом так само перейшла на латиницю.

Унікальні риси правопису можуть проявлятися, наприклад, у нетиповому написанні певних слів з великої літери. Так, у німецькій мові в XV ст. виникла традиція всі іменники — не лише власні, а й загальні назви — писати з великої букви. Німецька, як відомо, має доволі гнучкий порядок слів, тож графічне виділення іменників допомагає читачеві краще орієнтуватися в реченні, надто якщо воно довге за обсягом чи складне за будовою. Починаючи із XVII ст., ця практика поширилася на інші германські мови (англійську, нідерландську, шведську, данську), зачепивши частково навіть західнослов'янські (чеську, польську). А втім, усі вони згодом від цього відмовилися, і тільки німецька зберігає вірність традиції до нашого часу. Натомість англійська лишається єдиною у світі мовою, де з великої літери завжди пишуть особовий займенник *я* (англ. *I*) та в більшості випадків — усі повнозначні слова в заголовках книжок і статей. В Азії чимало мов зі звуко-літерним письмом не мають реєстрів великих і малих букв (арабська, перська, урду, іврит, сирійська, гінді тощо). На межі з Європою єдиною такою мовою є грузинська.

Іспанська пунктуація прикметна тим, що в ній перед окличними та питальними реченнями використовують перевернуті знаки ; та ¿ (*¡Viva España!*, *¿Cómo estás?*). Правило запроваджене у XVIII ст. з метою увиразнити інтонацію речення на самому початку. У жодній іншій мові світу такого правила немає, хоч у регіональних мовах Іспанії (астурійській, галісійській) можуть факультативно вживатись обернені знаки за прикладом іспанської.

Тільки у шведській і фінській мовах можливий ужиток двокрапки не лише після, а й усередині слова. У шведській двокрапка ставиться при сполученні повного слова зі скороченням або аббревіатурою: *S:t Erik* (= *Sankt Erik*) «святий Ерик», *Svenska k:a* (= *Svenska kyrkan*) «шведська церква», *TV:program* (= *TV + program*) «телепрограма». Також двокрапка поєднує із закінченням родового відмінка аббревіатуру, коли та виражає семантику належності: *USA:s president* «президент США», *EU:s beslut* «рішення ЄС». У таких випадках двокрапка ніяк не впливає на вимову, вона суто орфографічна. У фінській мові двокрапка долучає закінчення різної семантики до

¹⁸ Готська абетка прикметна, серед іншого, тим, що мала окремі унікальні літери для лабіалізованих звуків: Ц [k^w], О [h^w], а також дві літери, які позначали тільки числа: Ц (90), ↑ (900).

невідмінюваних аббревіатур, чисел, символів: *USA:ssa* «у США», *TV:stà* «з телебачення», *20:een* «до 20», *%:ssa* «у відсотках».

Вірменській мові властиве не тільки самобутнє письмо, а й незвична система пунктуаційних знаків. Лише кому та лапки вона має такі самі, як у латиниці та кирилиці. Наприкінці ж речення замість звичної для нас крапки вірмени ставлять двокрапку. Замість двокрапки, навпаки, ставлять крапку. Функцію крапки з комою виконує знак (`). Запитальний знак у вірменській мові (^) ставлять над наголошеною голосною запитального слова, знак оклику в експресивному реченні (') — над наголошеною голосною слова з окличною інтонацією, знак оклику в спонукальному реченні (´) — над наголошеною голосною слова зі спонукальною інтонацією.

Зі зниклих мов варто згадати лідійську (хето-лувійська група індоєвропейської сім'ї; територія сучасної Туреччини), письмо якої мало унікальну особливість — спеціальні знаки у вигляді трикутничків (часто обернених вістрям вниз) для виділення цитат або прямої мови. Зазвичай ці знаки ставили на початку або наприкінці фрази, і це підтверджує припущення фахівців, що так передавали слова іншої людини. Використання трикутників у лідійській мові, по суті, є найпершою (VII–IV ст. до н. е.) формою пунктуаційного оформлення цитати.

Якщо оцінювати, наскільки добре писемна форма мови відповідає її звуковому ладу, то слід визнати, що в переважній більшості мов немає прямої, абсолютно однозначної відповідності між звуками та літерами, між усним мовленням та його правописним відображенням. Звичайно графіка з правописом — це результат своєрідного компромісу між фонетикою, морфологією, історичною традицією та зручністю читання. Утім, можемо говорити про ступінь цієї відповідності — порівняно більший чи порівняно менший, а також, з певними застереженнями, про найбільший і найменший ступінь такої відповідності.

Найбільше написання відповідає вимові в тих мовах, у правописі яких владно домінує фонетичний принцип, де кількість фонем фактично збігається з кількістю графем. Уважається, що найближче до цього ідеалу стоять грузинська, фінська, гавайська мови: тут кожна фонема має тільки їй властиву літеру, а принцип «один звук — одна літера» витримано досить послідовно, «німих» чи «двозначних» літер зовсім немає, ті самі звуки в усіх позиціях на письмі передаються однаково.

До інших мов з фонетично орієнтованим правописом (хоч і не позбавленим певних винятків, нерегулярностей) належать іспанська, італійська, чеська, словацька, суахілі. Висока логічність і регулярність у передаванні звуків зазвичай властиві «молодим» літературним мовам — тим, котрі отримали стабільні правописи на порівняно пізніх етапах (XIX–XX ст.): сербській і білоруській (принцип «як чуєш, так і пишеш»), турецькій (реформа Ататюрка закріпила суто фонетичну орфографію), корейській (спеціально створена писемність хангиль вельми точно передає вимову), есперанто (приклад штучної мови з абсолютно фонетичним правописом).

В усіх цих мовах писемна форма прямо відповідає звуковій, що відчутно полегшує опанування не лише самої орфографії, а й літературних норм у цілому, надто на перших етапах. Загалом прозирає закономірність: чим молодша абетка, тим більше вона відповідає вимові, тим простіше засвоювати правопис.

Полярно протилежну картину спостерігаємо в мовах з давніми писемними традиціями, де правопис ґрунтований на етимологічних засадах. У цьому випадку орфографія виникає не як наслідок осмисленої роботи просвітників і мовознавців, а складається історично під впливом обставин, часто випадкових, що тільки збільшують міру хаотичності. На правописні реформи, які могли б усунути нашаровані за століття непослідовності та суперечності, мовці не зважаються, тож орфографія задавнюється ще більше.

Саме такі мови являють нам сьогодні приклади нефонетичних правописів: французька (чимало «німих» літер), англійська (ті самі літери можуть передавати різні звуки; сучасна орфографія багато в чому зберігає звучання слів до великого зсуву голосних у XV–XVII ст.), тибетська (правопис передає вимову ще давньотибетських часів, без ґрунтовної підготовки читати практично неможливо), монгольська (традиційне вертикальне письмо не відображає сучасної вимови).

У крайніх своїх виявах невідповідність між живою вимовою та консервативним написанням може доходити до стадії розриву. Скажімо, в ірландській мові правопис слів рясніє літерами, які або зовсім не вимовляються, або вимовляються залежно від позиції в слові, або змінюють артикуляцію під впливом морфологічних явищ. Голосні літери, наприклад, можуть передавати не звук, а тільки м'якшу чи твердішу артикуляцію сусіднього приголосного. У результаті написання ірландських слів, якщо й відбиває вимову, то дуже віддалено: *bhfuil* [wɪlʲ] «є», *samhradh* [ˈsʲəuɾʲə] «літо», *gabhar* [ˈgəuɾʲ] «коза», *uisce* [ˈɪʃcə] «вода», *Baile Átha Cliath* [ˈbʲalʲə ˈa:hə ˈklʲiəh] «Дублін». Цей розрив неабияк ускладнює опанування рідної мови для ірландців, більшість з яких вивчають її як другу. Чи не в цьому корініться одна з причин перманентних невдач у справі її відродження?

Невідповідності між написанням та вимовою нерідко переходять з однієї мови в інші. Так, оригінальне англійське написання прізвища Вільяма Шекспіра (*Shakespeare*) беззмінно перейняли майже всі мови з латинським алфавітом (пор.: нім., франц., ісп. *Shakespeare*). На їхньому тлі вигідно вирізняється кілька мов, де прізвище драматурга пишеться не так, як в англійській, а відповідно до вимови: татарська (*Şekspir*), кримськотатарська й азербайджанська (*Şekspir*), вепська (*Šeikspir*), латиська (*Šekspīrs*), польська (*Szekspir*), есперанто (*Ŝekspiro*). Досвід цей повчальний, адже практика орфографічної адаптації власних назв не тільки полегшує графічне сприйняття, а й дає змогу уникнути непотрібного розхитування правописних норм.

Дата надходження до редакції: 01.06.2025

Дата надходження після доопрацювання: 18.06.2025

Дата затвердження редакцією: 20.06.2025

Received: 01.06.2025

Received in revised form: 18.06.2025

Accepted: 20.06.2025

(Закінчення статті див. у наступному номері журналу)